

Olağanüstü Koşullarda Fıkıh Usulüne Dair Farklı Yaklaşımların Ortaya Çıkışı

Öz: Bu makale, hukuk sosyolojisi bağlamında bir inceleme olarak değerlendirilebilir. Asırları kapsayan bir hukuk sisteminin doğru anlaşılması için onun tarihi, coğrafik, sosyolojik arka plandan bağımsız incelenemeyeceği tabiidir. En azından bu unsurları dikkate alan çalışmaların daha aydınlatıcı olacağı söylenebilir. Bu çalışmada, sosyal koşulların önemli oranda değişiklik arz ettiği dönemlerde fıkıh usulünde farklı görüşlerin ortaya çıktığı tezi savunulmaktadır. Makalede iki farklı dönem incelenecektir. Bunlardan birincisi, Moğol istilası ve Endülüs'ün işgalinin yaşandığı zaman dilimidir. Diğeri ise, modern çağlardır. Bu iki farklı zaman diliminde İslam coğrafyasının olağanüstü koşullar yaşadığı ve bunun neticesinde usulde farklı görüşlerin ortaya çıktığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Olağanüstü Koşullar, Fıkıh Usulü, Farklı Yaklaşımlar.

Ahmet
AYDIN

Appearance of Different Perspectives in Islamic Jurisprudence in Unusual Conditions

Abstract: This article can be evaluated in the field of sociology of law. It can't be analysed an legal system that have become dominant for centuries without considering its historical, geographical and sociological background. At least, it can be said that the studies considering these elements will be more enlightening. In this article we support the idea that different opinions come out in Islamic jurisprudence in the unusual periods. Two periods will be studied in this article. Firstly, I investigate the time that the fall of Andalus and Mongol invasion occurred. And secondly the modern time. I claim that in that periods extraordinary conditions occurred in Islamic geography and different legal opinions said by Islamic scholars in Islamic Jurisprudence.

Keywords: Unusual Conditions, Islamic Jurisprudence, Different Perspectives.

* Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Hukuku Anabilim Dalı. E-Posta: ahmetay81@gmail.com - ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7164-6149>

Giriş

İlahi kaynaklı İslam hukukunda nasları anlama vasıtası olarak akıl unsuruna olan ihtiyaç, onun beşeri yönünü ortaya koymaktadır. Ayrıca bir de sosyolojik unsurdan bahsedilebilir. Sosyolojik unsur, özellikle örf kavramı çerçevesinde İslam hukukunda yerini almıştır. Fürû fıkıh eserlerinde örfün bazı hükümlerde itibara alındığı bilinmektedir. Usulde örfün kaynaklık değerine ancak orta dönemlerde temas edildiği ve genelde fıkıh usulünde ön plana çıkmadığı söylenebilir. Ancak bizler, sosyolojik unsurun fıkıh usulünün muhtevasının değişiminde, usulde farklı görüşlerin ortaya çıkışında etkili olduğu kanaatindeyiz. Yani sosyal koşulların değişimiyle temel ilkelere yaklaşımda bazı görüş farklılıkları literatürde yerini almıştır, diyebiliriz.

Makale başlığında yer alan olağanüstü koşullardan kastedilen, hayatın olağan akışı dışında oluşan şartlardır. Bunlar, yeni koşullardır. Yeni koşullar, yeni ihtiyaçlar doğurmakta ve farklı çözüm yolları gerektirmektedir.

İhtiyaçları doğuran koşullardır. Bu koşulların olağan olması halinde, genelde yeni bir ihtiyaç ortaya çıkmaz. Zira hayatın olağan akışı içinde ihtiyaçları karşılayan önlemler alınmış olmaktadır. Olağanüstü koşullar ortaya çıktığında, yani hayatın akışı normal seyrinin dışına taşındığında ise yeni bir ihtiyaç gündeme gelmekte ve ihtiyacın karşılanması, probleme çözüm bulunması gerekmektedir.

Olağan dışı koşulların yeni ihtiyaçlar doğurduğu ve bunların karşılanması için yeni çözümlerin üretilmesi gerektiğine dair psikolojik ve sosyolojik gerçek, hukuk alanında da kendini göstermektedir. Nitekim hukuk kuralları ihtiyaçların sonucunda ortaya çıkmaktadır. İhtiyacın olmadığı zamanlarda insanların hukuk nizamını tesis etmek için gayret göstermesi genelde beklenmez.

Genel olarak hukuk sisteminin tesisinde ihtiyaçlar belirleyici olduğu gibi, tek tek kuralların kanunlara dâhil edilmesinde de ihtiyaçlar, yeni koşullar etkili olmaktadır. Örneğin, teknolojinin gelişimine paralel olarak internetin yaygınlaşması sonucunda sanal ortamda bazı hukuka aykırı eylemlerin ortaya çıkışı bilişim suçlarının düzenlenmesini zorunlu kılmıştır. Suçların cezalarında artışa veya indirime gidilmesinde aynı şekilde yeni koşullar belirleyici olmaktadır. Örneğin, belli suçların artış göstermesi neticesinde 2014 yılında Türk Ceza Kanunu'nda bu suçların cezaları önemli oranlarda artırılmıştır.

Bu makalede, olağanüstü koşulların İslam hukukunun nazariyesi konumunda olan fıkıh usulünde farklı görüşlerin ortaya çıkışında etkili olduğu tezi savunulmaktadır.

Bu tez, makalede iki farklı dönem açısından incelenecektir. Bunlar fıkıh usulü açısından orta ve modern dönem olarak belirlenmiştir. Makalede ilk önce orta dönem diyebileceğimiz miladî 13-14. asırlar ele alınacaktır. İkinci olarak, fıkıh usulünde önemli derecede farklı görüşlerin ortaya çıktığı modern dönem ele alınacaktır.

Makalede üzerinde durulan husus, olağanüstü koşullarda fıkıh usulünde farklı yaklaşımların ortaya çıkışını tespit etmektir. Bu nedenle, ilgili yaklaşımların özet olarak sunulmasıyla yetinilecek, belirtilen konularda analizlere ve ayrıntılara girilmeyecektir. Zira bu bağlamda örneğin, olağanüstü dönemlerde yaşamış İslam hukukçuları tarafından genelde incelenen maslahat, örf gibi konularda literatürde kâfi derecede araştırma mevcuttur. Birçok kez incelenmiş olan bu tür konuların yeni baştan ele alınmasına ihtiyaç bulunmadığı gibi, bu husus makalenin amacı da değildir.

Makalede olağan dışı dönemlerde İslam hukukçularının farklı yaklaşımlarına özet olarak yer verilirken, ilgili koşulları yaşayan hukukçuların yoğunlaştığı konular arasındaki (şayet varsa) benzerlikler tespit edilip bir açıdan hukuk-sosyoloji ilişkisi ortaya konacaktır. Belirtmek gerekir ki, bu araştırmada üzerinde durulan husus, usul-sosyoloji ilişkisidir. Furu fıkıh-sosyoloji irtibatı literatürde incelenirken; usul-sosyoloji ilişkisine dair çalışmalar, tarafımızdan tespit edilememiştir. Bu açıdan çalışmanın bir boşluğu dolduracağı kanaatindeyiz.

1. Orta Dönemde Fıkıh Usulüyle İlgili Farklı Yaklaşımların Ortaya Çıkışı

Modern çağlar başlı başına olağanüstü koşulları getirirken, fıkıh usulünün orta dönemi kabul ettiğimiz zaman diliminde iki önemli olay, İslam tarihi açısından olağanüstü kabul edilebilir. Bunlar, Moğol istilası ve Endülüs'ün işgalidir. Bu ikisine ayrıca Haçlı seferlerini ekleyebiliriz. Haçlı seferlerini, Moğol istilası kadar ani, Endülüs'ün düşüşü kadar uzun bir süreç olarak değerlendirmiyoruz (Endülüs'ün kaybının uzun bir sürece yayıldığına dair bir örnek: 1492 yılında İspanya'daki son Müslüman devleti Benî Ahmer Emirligi yıkılmadan 4 asır önce 1085 yılında İspanya'daki ikinci büyük şehir Tuleytula'nın Hristiyanlar tarafından alınmasıdır).¹ Haçlı seferleri, yaklaşık iki asır devam etmiş ve İslam coğrafyasının bir kısmında hissedilmiştir. Bizler, çalışmamızda daha ziyade Moğol istilası ve Endülüs'ün işgali ekseninde konuyu işleyeceğiz ve bu iki hadisenin gerçekleştiği dönemlerde

1 Mehmet Özdemir, "Endülüs," *DİA* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), XI, 211-225.

yaşamış hukukçuları ve bunların usulle ilgili farklı yaklaşımlarını ele alacağız. Bununla birlikte, zaman zaman Haçlı seferlerine de temas edeceğiz. Bu hadiselerden Moğol istilası İslam coğrafyasının Doğu kısmında, Endülüs'ün işgali ise Batı kısmında gerçekleşmiştir. Bu nedenle makalede her iki bölgeden örnek hukukçuların incelenmesi uygun görülmüştür.

1.1. Moğol İstilasası Döneminde Yaşamış Bilginler (Karâfi, Tûfi, İbn Kayyim)

Moğollar'ın Cengiz Han ve onun soyundan gelenlerin önderliğinde İslam ülkelerine yönelik işgal harekâtı Müslüman coğrafyada çok acı ve korkunç tecrübelere sebebiyet vermiş, İslam medeniyeti büyük oranda tahribata uğramıştır. Moğol istilasını İslam coğrafyasının bütünü düşünüldüğünde 13. Asırda aniden gerçekleşip biten bir olay değil; bir süreç olarak görmek mümkündür. Nitekim Moğollar 1218 yılında Buhara, Semerkant gibi İslam medeniyetinin önemli şehirlerini işgal ettikten 40 yıl sonra 1258 yılında Bağdat'ı istila etmişlerdir. Devlet bundan sonra belli bir müddet Cengiz Han yasalarıyla idare edilmiştir. Bu durum İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın (saltanat dönemi: 1295-1304) Müslüman oluşuna kadar devam etmiştir. Gazan Han'ın Müslüman oluşundan sonra da Cengiz yasalarının tatbikinin devam ettiği nakledilmektedir.² Ayrıca Gazan Han'dan sonra İlhanlı tahtına geçen Olcaytu Han'ın (saltanat dönemi: 1304-1316) sarayında Hanefî ve Şâfiî âlimler arasında uzun süre devam eden bir tartışma münasebetiyle Moğol ileri gelenlerden Kutluk Şah Noyan'ın Moğol yasalarına dönmeyi savunması, Moğol gelenekleriyle şeriat arasında devam eden bir gerilimin olduğu şeklinde değerlendirilmektedir.³

Yukarıdaki bilgiler ışığında Moğol istilasının etkilerinin 14. asırda devam ettiği söylenebilir. Bu bağlamda, makalede 13-14. asırda yaşamış, fıkıh usulüyle ilgili farklı yaklaşımlarıyla ön plana çıkmış üç isme yer vermek istiyoruz. Bunlar, Şehâbeddîn Karâfi (626/1229-684/1285), Necmeddin Tûfi (670/1271-716/1316) ve İbn Kayyim'dir (691/1292-751/1350).

Belirtmek gerekir ki, bu dönemde fıkıh usulünde farklı yaklaşımlar ortaya koyan sadece zikri geçen hukukçular değildir. Ayrıca bu üç hukukçuyu görüşlerinden etkilendikleri hocalarından bağımsız olarak düşünmek isabetli olmaz. Örneğin,

2 Ahmet Sağlam, "İlhanlı Hükümdarı Gazan Han'ın Suriye İşgali Sürecinde İbn Teymiyye'nin Siyasi ve Dini Mücadelesi," *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi* 3/5 (2016), 49.

3 Fethi Gedikli, "Yasa," *DİA*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), XXXIII, 336-340.

İzz b. Abdisselam'ın Karâfi; İbn Teymiyye'nin İbn Kayyim üzerindeki etkisi kabul edilen bir durumdur. Bununla birlikte orta dönem olarak kabul ettiğimiz bu zamanla ilgili üç hukukçu üzerinden fıkıh usulündeki farklı yaklaşımların incelenmesini, makalenin sınırları açısından yeterli bulmaktayız.

Bu dönemde yaşamış hukukçular arasında ilk olarak göreceğimiz şahıs, Karâfi'dir. Moğol istilası döneminde yaşamış olan ve Mısır'da doğan müellif kendi döneminde Haçlı saldırılarına da tanık olmuştur. Nitekim 1249 yılında Haçlılar, Mısır şehirlerinden Dimyat'ı ele geçirmişlerdir.⁴

Karâfi, fıkha ait genel kuralları bir araya toplamak maksadıyla furûk adlı eseri yazdığını belirtmektedir. O, fıkıh usulünde genel olarak temas edilmekle birlikte umumi kurallara yer verilmediğini ileri sürmektedir. O, fûrû fıkıh hükümlerinin genel kurallar yerine; cüzi meselelere göre çıkarılması halinde ulaşılan hükümlerde tezat ve ihtilafın oluşacağını, fakihin sonsuz cüzî meseleleri bilmek zorunda kalacağını, ömrünü tüketmesine rağmen maksadına ulaşamayacağını belirtmektedir.⁵ Karâfi, bu yaklaşımıyla kendisinden sonraki hukukçuların da temas edeceği genel kural eksensiz düşünce biçimine vurgu yapmaktadır.

Karâfi, örfü fıkıh usulünde itibara alınan deliller arasında zikretmektedir.⁶ Usul eserinde örfün hükümlerde dikkate alınan bir delil olarak kabulü önemlidir. Ayrıca o, örf'e tabi olan hükmün örfün değişmesiyle değişeceğini kabul etmektedir.⁷ Bunun yanında kapalı kinaye lafızlarla boşamayla ilgili örf değiştiğinden sonra dahi, fıkıh kitaplarında bulunan eski hükümlere göre fetvalar verilmesini önemli bir metot hatası olarak değerlendirmekte ve müftülerin buldukları beldenin örfünü bilmesi gerektiğini söylemektedir.⁸

Karâfi, mezhep taassubundan uzak durmuş, yeri geldiğinde kendi mezhebinin görüşünü eleştirmiş⁹, bazen de başka ekollerin hükümlerinin doğru olduğunu ileri sürmüştür.¹⁰

4 Işın Demirkent, "Haçlılar," DİA, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996), XIV, 525-546.

5 Ahmed b. İdris Karâfi, *Furûk*, (Kuvety: Dâru'n-Nevâdir, 2010), I, 3.

6 Ahmed b. İdris Karâfi, *Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2004), 350.

7 Ahmed b. İdris Karâfi, *el-İhkâm fi temyizi'l-fetava ani'l-ahkâm ve tasarrufatü'l-kadi ve'l-imam*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, (Beyrut: Mektebü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, t.y.), 218.

8 Karâfi, *Furûk*, III, 162; Ahmet Aydın, *İslam Boşanma Hukukunda Beyanın Değerlendirilmesinde Etkili Unsurların Sübjektif Nazariye Açısından Analizi*, (İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2016), 93.

9 Karâfi, *Furûk*, I, 77; Yunus Apaydın, "Karâfi," DİA, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001), XXIV, 394-401.

10 Karâfi, *Furûk*, I, 193; Apaydın, "Karâfi," XXIV, 394-401.

Karâfi, makalede yer verdiğimiz Moğol istilası döneminde yaşamış diğer hukukçular gibi maslahata da değinmiştir. Bununla birlikte, ilgili konuya fazla bir şey katmadığı ileri sürülmektedir.¹¹

Moğollar'ın Bağdat'a hâkim oldukları yıllarda Bağdat'ta dünyaya gelen Tûfi, özellikle maslahat hususundaki uç görüşleriyle önemli eleştiriye maruz kalmıştır. O, "lâ darara velâ dırâra" hadisini şerh ettiği risalesinde ittifak edilen delillerin nas, icma ve maslahat olduğunu ileri sürmüş ve ilk ikisinin maslahata muhalif olması halinde, maslahatın öne alınacağını savunmuştur. Tûfi bunun nassı ortadan kaldırma şeklinde olmadığını, sünnetin Kuran-ı Kerim'i beyan sadedinde ona takdim edilmesi gibi nassı tahsis ve beyan kabilinden olduğunu savunmuştur.¹²

Tûfi bu eksenindeki görüşünü ortaya koyarken aynı zamanda istisna olan hususlara da yer vermiştir. Ona göre, şayet nas bir zarar içeriyor ve bu zarar had cezalarında olduğu gibi nassın işaret ettiği anlamın tamamını oluşturuyorsa, bu nas maslahat ilkesini ifade eden "lâ darara" hadisinden istisna kabul edilir. Diğer taraftan zarar, nassın işaret ettiği anlamın bir kısmını oluşturuyor ve bunu özel bir delil gerektiriyorsa ona uyulur. Delil yoksa, "lâ darara" hadisi bu nassı tahsis etmiş olur.¹³ Tûfi'nin bu konuda örnek vermemiş olması bir belirsizlik ihtiva etmektedir.¹⁴

Tûfi'nin ifadeleri çok açık olmasa da, maslahatın nas ve icmaya takdim edileceğini,¹⁵ ibadet ve benzeri hususlarda değil, muamelat ve benzeri konularda maslahatın muteber olduğunu¹⁶ savunması, tespit edebildiğimiz kadarıyla, ondan önce fıkıh usulünde söylenmemiş şeylerdir. Aynı şekilde maslahatın diğer ikisinden önce gelişini açıklarken, icmayı inkâr edenlerin maslahata itibar ettiğini, bu bakımdan maslahatın ittifak edilen bir delil olduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca nasların çelişkili ve ihtilaf konusu olduğunu maslahat hususunda ise ihtilaf olmadığını savunmuştur.¹⁷ Bunlar da, tespit edebildiğimiz kadarıyla, fıkıh usulünde önceden söylenmemiş hususlardır. Ayrıca o, Karâfi gibi değişimi çağrıştıran örfü de deliller arasında zikretmiştir.¹⁸

11 Rahmi Yaran, "Karâfi'den Şâtıbî'ye Makâsıd/Maslahat Söylemi," *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 45 (2013), 6.

12 Necmeddin Tûfi, *Ta'yîn fi Şerhi'l-erbâin*, thk. Ahmed Hac Muhammed Osman, (Beyrut: b.y., 1998), 238.

13 Tûfi, *Şerh*, 238.

14 İbrahim Kafi Dönmez, "Maslahat," *DİA*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003), XXVIII, 79-94.

15 Tûfi, *Şerh*, 239.

16 Tûfi, *Şerh*, 241; 274-277.

17 Tûfi, *Şerh*, 259.

18 Tûfi, *Şerh*, 237.

Tûfî'nin mezhep taassubunu çok şiddetli tenkidi önem arz etmektedir. O, mezhep müntesiplerinin birbirlerine asla tahammül edemediğini, diğerlerinin yoğun olarak gittikleri mescitlere dahi saygı duymadıklarını, imamlarını övmek maksadıyla hadis uydurduklarını ileri sürmekte bunun sebebinin ise, metinlerin zahirine takılıp zahiri, maslahata riayet ilkesine üstün kılarak mezhep taassubuna dalmaları olarak görmektedir.¹⁹

Bu dönemde üçüncü inceleyeceğimiz hukukçu İbn Kayyim, Moğollar'ın hâkimiyeti döneminde Dimaşk'ta dünyaya gelmiştir. Hocası İbn Teymiye'den önemli oranda etkilendiği anlaşılan İbn Kayyim'in belki de en dikkat çeken yönü kıyas konusunda takındığı tavidir. Açıkça kıyasa karşı çıkmayan, sahih kıyasın sahih nasla çelişki arz etmeyeceğini belirten İbn Kayyim,²⁰ bununla birlikte kıyası reddedenlerin argümanlarıyla kıyası önemli oranda eleştirmiştir. Hatta kıyasın aklı delillerinden olan "nasların sınırlı olayların sınırsız olduğu" gerekçesine şiddetle karşı çıkmıştır. O, mezhep mensuplarının dahi birçok hükmü genel kurallar bağlamında ele alırken; Allah Teala'nın ve cevâmiu'l-kelim sıfatına sahip Hz. Peygamberin bunu yapmaya evveliyetle muktedir olduğunu ileri sürmüştür. Kıyas yapanların birçok yanlısına temas eden İbn Kayyim, nasların hükümleri kuşatıcı olduğunu, rey ve içtihadı ihtiyaç bırakmadığını açıkça belirtmiş²¹ ve buna dair şu örnekleri zikretmiştir: "Her sarhoş edici şey haramdır,"²² "her Müslümanın kanı, malı ve namusu diğerine haramdır,"²³ "her maruf, sadakadır."²⁴ Ayrıca ona göre "yaralamalarda kısâs vardır" ayeti²⁵ kısas yapılabilecek bütün yaralamaları ihtiva etmektedir.²⁶

Onun bu yaklaşımı genel kural eksenli düşünceyi savunan Karâfi ile paralellik arz etmektedir.

19 Tûfî, *Şerh*, 260-266.

20 Şemseddin Muhammed el-Cevziyye İbn Kayyim, *İlâmü'l-muvakkîn an rabbi'l-âlemîn*, (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991), I, 306.

21 İbn Kayyim, *İlâm*, I, 328; Hacı Yunus Apaydın, "İbn Kayyim el-Cevziyye," *DİA*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), XX, 109-123.

22 Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *Sahihu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, (Kâhire: Dâru lhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1374-1375), Eşribe, 70.

23 Süleymân b. Eş'as b. İshâk Ebû Dâvûd, *Kitâbü's-Sünen*, thk. Muhammed Avvâme, (Cidde: Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1998), Edeb, 40.

24 Ebû Dâvûd, *Sünen*, Edeb, 60.

25 Mâide, 5/45.

26 İbn Kayyim, *İlâm*, I, 306-310.

İbn Kayyim, koşulların, zaman, mekân ve örflerin değişimiyle fetvaların da değişeceğini ileri sürmekte ve bu bağlamda hukukun kulların dünyevî ve uhrevî maslahatını gerçekleştirme esasına dayandığını belirtmektedir.²⁷

Diğer iki hukukçuya benzer şekilde İbn Kayyim da belli bir mezhebe, imama körü körüne taklidi eleştirmektedir. İmamların görüşleri yerine naslara öncelik verilmesi gerektiğini vurgulayan müellif, âlimlerin görüşlerinin naslara arz edilmesi gerektiğini savunmuştur.²⁸ Bu görüş, modern dönemlerde Dihlevî tarafından gündeme getirilecektir.

1.2. Endülüs Düşerken Şâtîbî

Şâtîbî (720-1320/790-1388), Hristiyanlar tarafından işgali uzun bir sürece yayılan Endülüs'ün son dönemlerinde yaşamıştır. Nitekim İspanya'daki son Müslüman devleti Benî Ahmer Emirliği'nin 1492 yılında ortadan kaldırılmasından 4 asır önce 1085 yılında İspanya'da ikinci büyük şehir olan Tuleytula Hristiyanlar tarafından ele geçirilmiş ve bundan sonra Müslümanlar İspanya'daki geleceklerinden ciddi şekilde endişe etmeye başlamışlardır.

Şâtîbî'nin yaşadığı kriz ortamına değinen Erdoğan, Şâtîbî'nin *Muvâfakât*'ının İslam dünyasında meşhur olmayışını, Endülüs'teki ortamın diğer beldelerde yaşanmayışına bağlamıştır. Bu nedenle, Batı medeniyeti karşısında yaşanan yenilgi kriziyle eserin yıldızının parlamasının tesadüf olamayacağını belirtmiştir.²⁹ Böylece Erdoğan, farklı dönemlerde kriz ortamlarında yaşayan hukukçuların benzer yaklaşımlara sahip olabileceğine işaret etmiştir.

Şâtîbî, *el-Muvâfakât* adlı fıkıh usulü eserinin ikinci cildini makâsîd konusuna ayırmış ve bu konuyu klasik fıkıh usulü ilmiyle mezmetmiştir. Makâsîd bahsini ele almadaki temel hedefinin şerî hükümlerde kesinliği sağlayan bir delile ulaşma gayreti olduğunu belirtmiştir. O aradığı kesinliği tümevarım (istikrâ) metodunda bulmuştur.³⁰ Makâsîd bahsi, modern dönemde İbn Âşur tarafından müstakil olarak ele alınmadan önce Şâtîbî tarafından önemli bir seviyeye ulaşmıştır.

27 İbn Kayyim, *İlâm*, III, 5-6.

28 İbn Kayyim, *İlâm*, II, 238.

29 Mehmet Erdoğan, "Şâtîbî'nin Muvâfakât'ını Yeniden Okuma ve Anlama," *Dini ve Felsefî Metinler: Yirmibirinci Yüzyılda Yeniden Okuma, Anlama ve Algılama*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, (İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi, 2012), II, 547-558.

30 Ebû İshak eş-Şâtîbî, *el-Muvâfakât fî usûli's-şerîa*, thk. İbrahim Ramadan, (Beirut: Dâru'l-Marife, 1997), I, 29-30; Ertuğrul Boynukalın, *Makâsîdü's-şerîa, DİA*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003), XXVII, 423-427; Erdoğan, *Şâtîbî*, II, 550.

Şâtıbî, tümevarım yoluyla cüzî delillerden temel kurallara ulaşıldıktan sonra, genel kurallar ekseninde cüzî hükümlerin yeniden değerlendirileceğini söylemiştir. Cüzî bir konuda genel kuralı dikkate almaksızın nassa bağlanan kişinin hata edeceğini ileri sürmüştür.³¹ Bu yaklaşımın benzerini daha sonra Fazlurrahman'da görmekteyiz. Ayrıca onun genel kural eksenli düşünmede Karâfî'yi takip ettiği söylenebilir.

Şâtıbî'nin ibadetlerde asıl olanın taabbüd, âdetlerde ise manalar olduğunu belirtmesi³² ibadetlerde değil; muamelatta muteber olanın maslahat olduğunu ileri süren Tûfî'nin yaklaşımına benzerlik göstermektedir. Ayrıca âdetlerin değişmesiyle hükümlerin değişeceğini savunması,³³ makalede incelediğimiz orta dönem hukukçularının örfle ilgili görüşleriyle paralellik arz etmektedir.

1.3. Değerlendirme

Bu dönemde yaşamış hukukçularda maslahatı ön plana çıkarma, örfle itibar etme ve mezhep taassubundan uzak durma gibi görüş benzerlikleri dikkat çekmektedir.

Ayrıca tekil meseleler yerine, genel ilkeler kapsamında düşünme ve değerlendirme üzerinde durulduğu söylenebilir. Tekilden tekile geçişi ifade eden kıyasın üstü kapalı da olsa tenkidi, genel ve soyut düşünceye kapı açan maslahatın ön plana çıkması bununla paralellik arz etmektedir.

Ayrıca Maslahat, örf gibi kavramların ön plana çıkarılması daha ziyade hukuki alanda değişimi çağrıştıran yaklaşımlar olarak değerlendirilebilir. Mezhep taassubunun tenkidi de bu bağlamda düşünülebilir. Zira mezhep taassubu statik bir durumu ifade etmekte, bu konudaki esneklik ve tolerans ise değişimi tetiklemektedir.

Değişimi hissettiren kavramların ve ilkelerin ön plana çıkması, mevcut koşulların yerine farklı yaklaşımlara ihtiyaç bulunduğunu ima eder niteliktedir. Bu da, yaşanan şartların önceki dönemlerden farklılığıyla uyum arz etmektedir.

2. Son Asırlarda Fıkıh Usulüyle İlgili Farklı Yaklaşımların Ortaya Çıkışı

Sanayi devrimi insanlık tarihi açısından önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Nitekim modern çağlara kadar insanların yaşayış biçimleri uzun asırlar çok önemli farklılıklar göstermemiştir. Tarım ve hayvancılığa bağlı hayat tarzını yaşa-

31 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, III, 7-10.

32 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, II, 585.

33 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, II, 573.

yan insanlar, fabrikaların kurulması, şehirlerin gelişimi ve teknolojinin yaygınlaşmasıyla birlikte farklı bir safhaya girmiştir.

Sanayi devriminin İslam toplumuna etkisinin diğerlerine kıyasla daha ağır olduğu söylenebilir. Zira bu dönemde Batı'nın özellikle teknolojide aldığı mesafe kapatılmamış, İslam dünyası geri kalmış ve bunun gerekçeleri hususunda kültürel sorgulamalar gündeme gelmiştir. Bu sorgulamalardan İslam hukuku da nasibini almış, fıkıh ve usulüyle ilgili farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır.

Modern dönem, fıkıh alanında o ana kadar söylenmeyen pek çok şeyin dile getirildiği zaman dilimi olmuştur. Farklı görüşler sadece İslam hukukunu Müslümanların gerilemesine sebep olarak gören ve ona karşı çıkanlar değil; İslam hukukunu savunanlar tarafından da dile getirilmiştir. Burada bazı hukukçuların fıkıh usulü hakkında ortaya koyduğu farklı yaklaşımlara özetle temas edilecek, böylece modern çağların getirdiği olağanüstü koşulların değişik fikirlerin çıkışına etkisi ortaya konmuş olacaktır.

2.1. Modern Çağlarda Yaşamış Bazı Âlimlerin Fıkıh Usulü Alanındaki Görüşleri

Modern çağlarda fıkıh usulüne dair görüşlerde değişimi, farklı coğrafya ve âlimler ekseninde değerlendirmek mümkündür.

Hindistan'da 18. Asırda Moğollar'ın çözülmesi ve İngiliz sömürge hâkimiyetinin belirginleşmeye başlamasıyla içtihat konularında farklı yaklaşımların ortaya çıktığını görmekteyiz. Şah Veliyyullah Dihlevî (ö. 1176/1762) bu konunun öncülerinden kabul edilebilir. O, çeşitli eserlerde içtihat, taklit ve makasid konularını incelemiştir.³⁴ İchtihat konusunda farklı görüşler ileri sürmüştür. Mezheplerin dayandıkları temellerin sahih hadis kitaplarına arz edilmesi üzerinde durmuştur. Bunun neticesinde, o, sahih rivayetlere dayanan görüşlerin kabulü, diğerlerinin terk edilmesinden yanadır. Bu eksende kendi bölgesinde güçlü durumda olan Hanefî ve Şâfiî mezhebini tek mezhep haline getirmeye çalışmıştır. Yani mensubu olduğu Hanefî mezhebinin yanında diğer ekollerin birikimini de itibara alan bir yaklaşım sergilediği söylenebilir.³⁵

34 Ahmet Aydın, "Şah Veliyyullah ed-Dihlevî ve Hukuk," *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni: Endülüs ve Felsefenin İsrakili(leşmesi)ği*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), VII, 1227.

35 Aydın, *Şah Veliyyullah*, 1231. Diğer mezheplerin görüşlerinden yararlanma, sonraki dönemlerde kanunlaştırma faaliyetlerinde de etkili olmuştur (örneğin, 1917 Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararname).

Dihlevî *Huccetullâhi'l-Bâliga* adlı eserinde İslamî hükümlerin dayandığı maslahat ve hikmetlere yer vermiştir. Fıkıh usulünün orta döneminde olağanüstü koşulları yaşamış İslam hukukçuları tarafından ortaya konan maslahatin onun tarafından da itibara alındığı, bu açıdan yaşadıkları dönemlerin olağanüstü koşulları ihtiva etmesi açısından diğer hukukçularla müşterek bir özellik arz ettiği söylenebilir.

Dihlevî'den sonra ve İngiliz hâkimiyetinin Hindistan'da tam olarak yerleştiği dönemde yaşayan Muhammed İkbâl (ö. 1938) de fukahânın çözümlerinin günümüz dünyasının sorunlarını çözmeye yetersiz kaldığını belirterek içtihad ihtiyaç duyulduğunu belirtmiş, ancak ferdi içtihat yerine toplumsal içtihad vurgu yapmıştır.³⁶ Bunun bir şeklinin meclis olabileceğini belirten İkbâl, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin hilafetle ilgili uygulamasını, hilafetin veya imametinin bir grup insana veya seçilmiş meclise tevdi edilmesi şeklinde Türkiye'nin içtihadı olarak değerlendirmiş ve muteber kabul etmiştir. Bunu İslâm'ın ruhuna uygun ve yeni şartlar göz önüne alındığında bir zorunluluk olarak nitelendirmiştir.³⁷

İkbâl'in bu farklı yaklaşımında, hilafetin kaldırılması gibi olağanüstü bir hadisenin belirleyici olduğu görülmektedir.

Hindistan coğrafyasında son olarak inceleyeceğimiz fıkıh ve usul konusunda tarihselci anlayışı savunan 20. Asırda yaşamış Fazlurrahman'dır (1988). Fazlurrahman, Kuran'ın tarihi bir metin olduğunu, onu anlamak için indiği ortamın bilinmesi gerektiğini ileri sürmüş, tek tek ayetlerden genel ilkelere ulaşılması, daha sonra bu kapsamlı kuralların somut olaylara uygulanması gerektiğini savunmaktadır.³⁸ Bu bağlamda Fazlurrahman'ın lafzı değil; manayı esas alan bir içtihat metodunu benimsediği ileri sürülmektedir.³⁹ Fazlurrahman'ın içtihat görüşünün Müslümanların 1400 yıllık fıkıh usulü ve bu usuldeki içtihat görüşünden tamamen farklı olduğu belirtilmektedir.⁴⁰ Diğer taraftan onun *tek tek ayetlerden genel ilkelere ulaşılması, daha sonra bu kapsamlı kuralların somut olaylara uygulanması* şeklindeki yaklaşımının Şâtıbî'nin *tümevarım yoluyla cüzî delillerden temel kural-lara ulaşıldıktan sonra, genel kurallar ekseninde cüzî hükümlerin yeniden değerlendiril-*

36 Durmuş Bulgur, "Muhammed İkbâl'in İctihad Üzerine Görüşleri," *Doğu Araştırmaları: Doğu Dil, Edebiyat, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırmaları Dergisi = A Journal of Oriental Studies*, 7/1 (2011), 149.

37 Muhammed İqbâl, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, (United Kingdom: Dodo Press, 2009), 184; Bulgur, *Muhammed İkbâl*, 164.

38 Fazlurrahman, *Islam and Modernity*, (Chicago: The University of Chicago, 1982), 20-23.

39 Şevket Kotan, "Fazlur Rahman'ın İctihad Teorisi," *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür Ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (2008), 87-101.

40 Kotan, *Fazlur Rahman*, 98.

*dirilmesi gerektiği*⁴¹ görüşüyle benzerlik arz ettiği söylenebilir. Nitekim o, tek tek deliller yerine Kuran'ın bütününden hareketle neticeye gidilmesi hususundaki görüşünü Şâtıbî'den bazı alıntılarla desteklemeye çalışmıştır.⁴²

Modern dönemde fıkıh usulüyle ilgili Osmanlı coğrafyasında ön plana çıkan ve genel fıkıh usulü anlayışından farklı şekilde ele alınan önemli bir konu örfdür ve bu konuda ön plana çıkan isim Ziya Gökalp'tir (ö.1924). Bununla birlikte örf konusunda Hanefi mezhebinde kabul edilen görüşten farklı bir yaklaşımı ondan yaklaşık bir asır önce yaşamış İbn Abidin'de (ö.1836) görmekteyiz.

İbn Âbidîn, mezhep içinde istisna kabul edilen görüşlere temas ederek örf nazariyesinin gelişimine katkı sunmuştur. İbn Abidîn, zâhiru'r-rivâye'ye muhalif olsa dahi, özel örfün özel kural; genel örfün genel kural olarak kabul edileceğini belirtmiştir. Yani özel örfle varılan hüküm, sadece ilgili olduğu bölgede geçerlidir. Genel örfle varılan hüküm ise, başka yerlerde de geçerli olur. Hanefi mezhebinde özel örfle itibar edilmeyeceği genel olarak kabul edilmekle birlikte, o, özel örf bir belde yerleşmişse ona göre hareket edilebileceğini ileri sürmüştür.⁴³ Hallaq, İbn Abidin'in örfü hukuki bir kaynak konumuna yükseltme hususunda önemli çaba gösterdiğini belirtmiştir. Ayrıca İbn Abidin mezhep içindeki farklı görüşlerden hareket ederek, yani mezhep içinde kalarak örf teorisini geliştirmeye çalışmıştır.⁴⁴

İbn Abidin'den sonra gelen Ziya Gökalp (ö.1924), örf nazariyesini klasik fıkıh usulünden farklı şekilde inşa etme yönünde hareket etmiştir. O, fıkıhın iki kaynağından birinin nass, diğersinin örf olduğunu açıkça ileri sürmüştür. Maliki mezhebinde Medine ameli, Hanefi mezhebinde istihsan, vb. hususlara dikkat çeken Gökalp, mezhepler tarafından toplum ihtiyaçlarının dikkate alındığını ileri sürmekte, buna hiç itibar etmeyen tek mezhebin Zâhirîlik olduğunu ve onun ise toplum tarafından benimsenmediğini belirtmektedir.⁴⁵

41 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, III, 7-10.

42 Fazlurrahman, *Islam and Modernity*, 20-23; Kotan, *Fazlur Rahman*, 91.

43 Ayhan Hira, "İbn Âbidîn'in Örf Anlayışı (Şerhu Manzûmeti Ukûdi Resmî'l-İmûftî Ve Neşru'l-Arf Fi Binâi Ba'di'l-Ahkâmî Ale'l-Urf Adlı Risaleleri Bağlamında)," *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2011), 373.

44 Wael B. Hallaq, "Bir Osmanlı Reform Öncüsü: Örf ve Hukukî Değişim Üzerine İbn Âbidîn," çev. Ömer Faruk Ocakoğlu, *Usûl: İslâm Araştırmaları* 3 (2005), 186-188.

45 Ziya Gökalp, "İçtimâî Usûl-i Fıkıh," *İslam Mecmuası* 1/3, 84-87.

Gökalp, her toplumun canlı hukukunun ilgili cemiyetin hayatının bileşkesini oluşturan örfü olduğunu ileri sürmekte, kitaplarda yazılı olan kuralları yorumlayıp hayata tatbik eden şeyin vicdanlarda yaşayan kurallar olduğunu kabul etmektedir.⁴⁶

İslam hukukunun kıyamete kadar yaşayacağını ileri sürenlerin bunun daima canlı kalması gerektiğini kabul etmek zorunda olduğunu belirten Gökalp, yaşayamayan ve yaşatamayan kanunun hayatı düzenleyemeyeceğini ileri sürmektedir. Bu bağlamda fıkıhın nassa dayalı usulü yanında topluma dayalı bir usulünün de olması gerektiğini belirterek buna içtimai usul-i fıkıh demektedir.⁴⁷

İçtimaiyat ilminin son dönemlerde gelişme gösterdiğini, bu nedenle geçmişte bu konuda çalışma yapılmamış olmasının doğal olduğunu belirten Gökalp, içtimai usul-i fıkıhın hem fakihler hem de toplumbilimcilerinin birbirleriyle yardımlaşması sonucu tesis edileceğini ileri sürmektedir.⁴⁸

20. asırda yaşamış bilginlerden Tunuslu Tahir b. Âşur, maslahat kavramını klasik fıkıh usulü anlayışından farklı bir bakışla ele almıştır. O, fıkıh usulünü lafızlara yoğunlaştığı ve temel gayeleri, maksatları göz ardı ettiği için eleştirmiştir.⁴⁹ Fukahanın kıyas metodunu da, sadece tekil meselelerin tekil meselelere kıyas edilmesinden ibaret olduğu ve temel maksatların araştırılmasına yer vermediği için tenkit etmiştir.⁵⁰ Onun görüşlerinin Karâfi, İbn Kayyim gibi hukukçuların fikirleriyle önemli oranda benzerlik gösterdiği görülmektedir. İslam hukukunun doğru anlaşılmasında temel gayelerin, hikmetlerin (makâsîdü'ş-şerîa) tespitinin önemini kitabında sürekli vurgulayan yazar, makâsîd konusunu müstakil olarak ele alan ilk müellif olarak kabul edilebilir.

2.2. Değerlendirme

Modern çağlarda örf, tarihselcilik, kolektif içtihat gibi fıkıh usulüyle ilişkili çok farklı yaklaşımların ortaya çıktığı görülmektedir. Bu farklı yaklaşımların en azından bir kısmına makalenin başlarında incelediğimiz dönemde de rastlamaktayız. Ancak modern çağlarda daha uç görüşlerin ön plana çıktığı görülmektedir.

46 Gökalp, *İçtimâi Usûl-i Fıkıh*, 84-87.

47 Gökalp, *İçtimâi Usûl-i Fıkıh*, 84-87.

48 Gökalp, *İçtimâi Usûl-i Fıkıh*, 84-87.

49 Muhammed el-Fâzil İbn Âşur, *Makâsîdü'ş-şerîati'l-İslâmiyye* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübânî, 2011), 5-6.

50 İbn Âşur, *Makâsîdü'ş-şerîati'l-İslâmiyye*, 75-76.

Örneğin, Karâfi ve Tûfi örfü de deliller arasında yer vermektedir. Diğer taraftan, Gökalp örfü nasla birlikte İslam hukukunun iki kaynağından biri olarak nitelendirirken ve fikhin nassa dayalı usulü yanında topluma dayalı bir usulünün de olması gerektiğini belirtirken örfü klasik fıkıh usulü birikiminden önemli oranda farklı bir bakışla ele almaktadır.

Modern dönemde fıkıh usulündeki değişimin Moğol istilası dönemlerine kıyasla daha köklü olduğu görülmektedir. Ayrıca modern dönem kendi içinde ele alındığında da, zaman ilerledikçe, yani Batı medeniyetinin etkisi arttıkça değişimin aşırı uçlara kaydığı söylenebilir. Nitekim İbn Abidin ve Dihlevî'nin görüşleri klasik fıkıh usulüne yakın; Gökalp, Fazlurrahman, İkbâl gibi düşünürlerin görüşleri ise daha farklı kabul edilebilir.

Sonuç

Bu araştırmada, naslara dayanan İslam hukukunda sosyolojik unsurun etkisi gösterilmeye gayret edilmiş, usul-sosyoloji ilişkisi ortaya konmaya çalışılmıştır. İslam hukukunun nazariyatını yansıtan fıkıh usulünün toplumun ihtiyaçları karşısında yenilendiği, yeni görüşlerin oluşumunda olağandışı koşulların etkili olduğu gösterilmiştir.

İslam coğrafyası, Moğol istilası ve Endülüs'ün kaybı gibi iki büyük hadiseden asırlar sonra modern çağlarda dış unsurların baskısına yeniden maruz kalmıştır. Bu iki uzun aralıklı zaman diliminden ikincisinin etkileri çok daha büyük olmuştur. Zira ikincisinde, yani son asırlarda bütün Müslüman coğrafyası baskıyı derin şekilde hissetmiştir. Diğer taraftan Haçlı seferleri Horasan, Maveraünnehir, Hindistan ve genelde Kuzey Afrika'ya ulaşmamıştır. Endülüs'ün geri alınması sadece İber yarımadasında gerçekleşmiş bir hadise olmuştur. Moğol istilası bunlara kıyasla daha tahripkâr ve kapsamlıdır. Ancak Mısır ve Kuzey Afrika hiçbir şekilde Moğol istilasına uğramamıştır. Buna Orta Afrika'daki Müslümanları da dâhil edebiliriz. Oysa modern çağların etkisi, özellikle teknolojinin ve haberleşme imkânlarının gelişimiyle istisnasız bütün İslam coğrafyasını kuşatmıştır.

Bu iki olağanüstü dönemin ortak özelliği Müslümanların dış güçler karşısında mağlubiyet hissi yaşamalarıdır. Modern çağlarda bu çok daha belirgindir. Zira burada dış baskı daha kapsamlıdır, kuşatıcıdır. Yenilgi krizinin bir sorgulamayı doğurduğu anlaşılmaktadır. Aslında bu durum, kanaatimizce, Batı medeniyeti için de geçerlidir. Nitekim Haçlı seferleriyle kalıcı bir netice alamayan Avrupa

devletlerinin Osmanlı karşısında sürekli yenilmeleri ve bunun 1700 yılına kadar devam etmesi düşünüldüğünde ilgili hususun Hristiyanlığın sorgulanmasında etkili olduğu kanaatindeyiz. Zira papanın kıskırtmasıyla sürekli Osmanlı'ya karşı düzenlenen Haçlı ordularının bu savaşların hemen tümünde yenilmesi, papanın sözlerine, Hristiyanlığın üstün din olduğuna dair kanaatin sorgulanmasının sebebi olarak görülmelidir. Burada reform hareketlerinde, coğrafi keşifler ve Rönesans'tan daha etkili sebebin ilgili husus olduğu söylenebilir.

Müslümanlar açısından bakıldığında, modern çağların bir inanç krizi yaşattığı söylenebilir. Makalede incelenen orta dönemin aynı etkiyi yaratmadığı, en azından bunun eserlere yansiyacak derecede olmadığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan fıkıh usulüyle ilgili yaklaşımlarda modern dönemlerde önemli farklılıklar gündeme gelirken, Moğol istilası döneminde yaşamış hukukçuların eserlerinde de sözü dilen farklı yaklaşımların çekirdeklerini bulmak mümkündür. Nitekim maslahat, örf, mezhep taassubunun tenkidi gibi konularda her iki döneme ait müşterek yaklaşımlar göze çarpmaktadır.

Her ne kadar içtimai usul-i fıkıh gibi uç görüşlere fıkıh usulünün orta döneminde rastlanmasa da, Karâfi ve Tûfi gibi hukukçuların eserlerinde örfün kaynaklar arasında yer almaya başladığını görmekteyiz. Fazlurrahman'ın tarihselci görüşlerine ondan asırlar öncesinde temas eden hukukçular bulunmamakla birlikte, önce tekilerden genel ilkelere ulaşma sonra genel ilkelere tekrar tekil hükümlere varma ekseninde mezkûr yazarla Şâtıbî'nin görüşleri örtüşmektedir. Tekil hükümlerle uğraşma yerine genel kurallara varmanın önemi konusunda Karâfi, İbn Kayyim gibi hukukçuların vurgusu da bu noktada paralellik arz etmektedir.

Maslahat, örf, mezhep taassubunun tenkidi gibi kavramların ortak noktası değişimin ön plana çıkarılmasıdır. Yani yeni şartlar yeni ihtiyaçlar doğurmuş ve bu ihtiyaçların karşılanması bağlamında farklı yaklaşımlar belirlemiştir. İlgili kavramların ön plana çıkması, içtimadi nasrlara dayalı kıyasla sınırlayan İmam Şâfiî'nin temellerini attığı fıkıh usulü yaklaşımını aşma gayretleri olarak değerlendirilebilir.

Kaynakça

Apaydın, Yunus. "İbn Kayyim el-Cevziyye." *DİA*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999: XX, 109-123.

Apaydın, Yunus. "Karâfi." *DİA*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001: XXIV, 394-401.

Aydın, Ahmet. "Şah Veliyyullah ed-Dihlevî ve Hukuk." *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni: Endülüs ve Felsefenin İşrakili(leşmesi)ği*, ed. Bayram Ali Çetinkaya. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015: VII, 1225-1247.

- Aydın, Ahmet. *İslam Boşanma Hukukunda Beyanın Değerlendirilmesinde Etkili Unsurların Sübjektif Nazariye Açısından Analizi*. İzmir: Tıbyan Yayıncılık, 2016.
- Boynukalın, Ertuğrul. "Makâsîdü'ş-şerîa." *DİA*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003: XXVII, 423-427.
- Bulgur, Durmuş. "Muhammed İkbâl'in İctihad Üzerine Görüşleri." *Doğu Araştırmaları: Doğu Dil, Edebiyat, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırmaları Dergisi (A Journal of Oriental Studies)* 7/1 (2011): 141-166.
- Demirkent, Işın, "Haçlılar", *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996, XIV, 525-546.
- Dönmez, İbrahim Kafi. "Maslahat." *DİA*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003: XXVIII, 79-94.
- Ebü Dâvûd, Süleymân b. Eş'as b. İshâk. *Kitâbü's-Sünen*. Thk. Muhammed Avvâme. Cidde: Dârü'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1998.
- Erdoğan, Mehmet. "Şâtîbî'nin Muvâfakât'ını Yeniden Okuma ve Anlama." *Dini ve Felsefi Metinler: Yirmibirinci Yüzyılda Yeniden Okuma, Anlama ve Algılama*. Ed. Bayram Ali Çetinkaya. İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi, 2012.
- Fazlurrahman. *Islam and Modernity*. Chicago: The University of Chicago, 1982: 20-23.
- Gedikli, Fethi. "Yasa." *DİA*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013: XXXIII, 336-340.
- Gökalp, Ziya. "İçtimâî Usûl-i Fıkh." *İslam Mecmuası* 1/3, 84-87.
- Hallaq, Wael B. "Bir Osmanlı Reform Öncüsü: Örf ve Hukukî Değişim Üzerine İbn Âbidîn." Çev. Ömer Faruk Ocakoğlu. *Usûl: İslâm Araştırmaları* 3 (2005): 159-189.
- Hıra, Ayhan. "İbn Âbidîn'in Örf Anlayışı (Şerhu Manzûmeti Ukûdi Resmî'l-müftî ve Neşru'l-Arf Fi Binâi Ba'di'l-Ahkâmi Ale'l-Urf Adlı Risaleleri Bağlamında)." *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2011): 351-375.
- Iqbal, Muhammed. *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*. United Kingdom: Dodo Press, 2009.
- İbn Âşur, Muhammed el-Fâzıl. *Makâsîdü'ş-şerîati'l-İslâmiyye*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübânî, 2011.
- İbn Kayyim, Şemseddin Muhammed el-Cevziyye. *İlâmü'l-muvakkûin an rabbi'l-âlemin*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991.
- Karâfi, Ahmed b. İdris. *el-lhkâm fi temyizi'l-fetava ani'l-ahkâm ve tasarrufatü'l-kadi ve'l-imam*. Thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Mektebül-Matbûati'l-İslâmiyye, t.y.
- Karâfi, Ahmed b. İdris. *Furûk*, Kuvety: Dâru'n-Nevâdir, 2010.
- Karâfi, Ahmed b. İdris. *Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2004.
- Kotan, Şevket. "Fazlur Rahman'ın İctihad Teorisi." *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür Ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2008): 87-101.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahihu Müslim*. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kâhire: Dâru lhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1374-1375.
- Özdemir, Mehmet. "Endülü's." *DİA*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995: XI, 211-225.
- Sağlam, Ahmet. "İlhanlı Hükümdarı Gazan Han'ın Suriye İşgali Sürecinde İbn Teymiyye'nin Siyasi ve Dini Mücadelesi." *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi* 3/5 (2016): 35-55.
- Şâtîbî, Ebü İshak. *el-Muvâfakât fi usûli'ş-şerîa*. Thk. İbrahim Ramadan. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1997.
- Tûfi, Necmeddin. *Ta'yin fi Şerhi'l-erbaîn*. Thk. Ahmed Hac Muhammed Osman. Beyrut: b.y., 1998.
- Yaran, Rahmi. "Karâfi'den Şâtîbî'ye Makâsîd/Maslahat Söylemi." *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (2013): 5-30.